

UOT 94/479.24**HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ HAQQINDA****N.Z.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
nuru.mamedov.46@mail.ru**

Məqalədə müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu və banisi görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin yüksək qiymətləndirilməsi araşdırılır. Heydər Əliyev dəfələrlə demişdir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə demokratik dövlət quruculuğu, dövlətçilik atributları və milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası işində fundamental tədbirlər həyata keçirmiş və bu istiqamətdə böyük rol oynamışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli dövlət, dövlət quruculuğu, demokratik respublika, parlament

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu və banisi, xalqımızın ümummilliyet lideri Heydər Əliyev Azərbaycanın ən qədim zamanlardan bu günə qədər, xüsusilə XX əsr tarixinin yenidən yazılmasına, müasir yanaşma prinsipi ilə araşdırılmasına çox böyük diqqət və əhəmiyyət vermiş, çağdaş tariximizi yazmaq üçün zəngin məktəb yaratmışdır. Heydər Əliyev tarixçi və dövlət xadimi kimi ötən əsrin bir qərinəsi qədər Azərbaycana rəhbərliyi dövründə bütöv bir tarix yaratmış, Azərbaycan tarixinin dahi nəzəriyyəçisi kimi milli tariximizin yenidən işlənməsinə aydın, düzgün və əhəmiyyətli istiqamət vermişdir. O cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə, Cümhuriyyət hökumətinin və rəhbərlərinin fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişdir.

“Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, müstəqillik arzularının həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı” (8).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, ..., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın... mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır” (8).

XX yüzilliyin birinci rübündə Azərbaycan xalqının yaradıcı təfəkkür və düşüncə tərzinin, onun inqilabi mübarizə və milli azadlıq hərəkatının ən böyük

nailiyyəti özünün müstəqil milli dövlətini bərpa etmək fikri və onu əməli sürətdə həyata keçirmək əzmi və qətiyyətidir. Cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin hər bir anı heç bir qiymət vahidi ilə ölçülə bilməyəcək tükənməz xəzinədir və zəngin həyat məktəbidir.

Azərbaycan xalqının öz ruhundan doğan, milli-azadlıq hərəkatının yekunu kimi yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalq hərəkatının respublika formasını, demokratik dəyərlər qanunu ilə idarə olunmasını, siyasi inkişafın Qərbdə böyük uğurlara nail olmuş ədalətli istiqamətini, ümumbəşəri tərəqqinin həm Qərb və həm də Şərq meyllərini özündə birləşdirən ədalətli və dünyəvi dövlət forması idi.

Beş min illik dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqının müstəqillik və dövlətçilik ənənələrinin möhkəmləndirilməsi uğrunda aparılan mübarizə tarixinin və onun qəhrəmanlıq epopeyasının zəngin dövrləri və mənalı səhifələri çoxdur. Xalqımızın və tariximizin belə şərəfli və qeyrətli dövrlərindən biri də 1918-1920-ci illəri əhatə edən və cəmi 23 ay ömür tarixi yaşayan, Şərq dünyasında ilk Demokratik Respublika, Türk dünyasında ilk parlamentli Respublika olan və Avropa ölkələrinin demokratik prinsiplərini özündə əks etdirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixidir. Cümhuriyyətin yaranma tarixinə yüksək qiymət verən xalqımızın ümummilli lideri, müstəqil Azərbaycan Respublikasının banisi Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bizim vaxtilə itirilmiş dövlətçiliyimizi bərpa etdi..., xalqımızın tarixində ilk dəfə demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin yaranmasının əsasını qoydu.... Xalqımızın böyük insanları “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan edərək müstəqilliyimizin əsasını qoydular” (1).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan xalqının XX əsr tarixində yeni bir dövr yarandı. Yaranmış yeni tarixi dövrü yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, demokratik respublikanın yaranması «tarixi bir hadisədir» (3, 148). Heydər Əliyev Azərbaycanın XX əsr tarixinə yeni baxış gətirmiş və bildirmişdir ki, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından keçən 80 il dörd mərhələyə bölünə bilər: *birinci mərhələ* 1918-1920-ci illər; *ikinci mərhələ* 1920-1922-ci illər; *üçüncü mərhələ* 1922-1991-ci illər; *dördüncü mərhələ* – 1991-ci ilin sonundan, dekabrından başlayır..” (5, 395). Bu mərhələlərin hər birini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev həmin dövrlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, mahiyyətini və əhəmiyyətini şərh etmişdir.

«İstiqlal bəyannaməsi» ilə həyata vəsiqə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman dünyasında ilk demokratik respublika idi və o, Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi, insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsinə, irqi, milli, dini, sinfi və digər sosial bərabərsizliklərin ləğvinə, sivilizasiyalı dövlətlərin inkişaf etmiş demokratiyasından istifadə edilməsinin həyata keçirilməsinə əsaslı şərait yaratdı. Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bizim

vaxtilə itirilmiş dövlətçiliyimizi bərpa etdi, xalqımızın tarixində ilk dəfə demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin və hökumətinin yaranmasının əsasını qoydu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şərqi dünyasında ilk dəfə idi ki, demokratik və qanunvericilik parlament quruculuğunu həyata keçirərək xalqımızın tarixində, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində qətiyyətli addımlar atmış, ölkənin iqtisadi və siyasi inkişafında, mədəniyyət, maarif və xalq təhsili sahəsində, habelə bir çox sosial problemlərin həllində prinsiplial əhəmiyyətə malik olan tədbirlər həyata keçirmişdir.

Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi ciddi tədbirlər sayəsində bütün dövlətçilik atributları – öz parlamenti, hökuməti, ordusu və pul vahidi olan müstəqil, suveren bir dövlətə çevrildi” (2, 13).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması olduqca mürəkkəb tarixi şəraitdə, daxili və beynəlxalq vəziyyətin gərgin bir dövründə baş vermişdir. Tarixin inkişaf dialektikası belədir ki, hər hansı bir tarixi hadisənin reallaşması üçün tarixi şərait yetişməli və hər bir tarixçinin də borcudur ki, mövcud ictimai-siyasi tarixi şəraiti düzgün və obyektiv izah etsin. Artıq XX əsrin əvvəlindən başlayaraq Azərbaycan xalqının intellektual ziyalı və maarifçi potensialı yaranıb formalaşmışdır. “Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və digərləri xalqımızda milli şüurun oyanmasında, inkişaf etməsində, milliliyin yüksəlməsində böyük xidmətlər etmişdilər” (1). Milli oyanış şüurunun zirvəsində dayanan bu insanlar müstəqillik uğrunda aparılan mübarizənin əhəmiyyətini bilərək yaranmış əlverişli tarixi şəraitdə düzgün addım atdılar: “... Birinci dünya müharibəsinin sona çatması, rus çarizminin süqutu, Rusiyada Oktyabr inqilabı və ondan sonra yaranmış gərgin vəziyyət..., Cənubi Qafqazda, Zaqafqaziyada siyasi qüvvələrin qızgın fəaliyyəti – bunların hamısı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması üçün əlverişli şərait təmin etmişdir...” (1). Bu Cümhuriyyəti yaratmaq üçün xalqımızın ziyalıları dəstəsi yetişmişdi ki, onlar da Seymin süqutu zamanı böyük tarixi missiyanı öhdələrinə götürdülər və xalqımızın həyatında tarixi hadisə olan 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdılar. Bu böyük tarixi hadisə xalqımızın zəngin dövlətçilik salnaməsinin parlaq səhifələrindəndir. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, İstiqlal Bəyannaməsinin elan olunması böyük zəka, uzaqgörənlik, cəsarət, iradə, qəhrəmanlıq tələb edirdi. Bizim dəyərli siyasi xadimlərimiz həmin gün bu tarixi addımı atdılar” (5, 391).

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında imzaladığı Sərəncamda deyilir: “Müasir Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edərək, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi kimi onun bayrağını, gerbini, himnin qəbul etmişdir. İstiqlal Bəyannaməsinin elan edildiyi 28 may günü hazırda Respublika Günü kimi qeyd olunur” (7).

Azərbaycan xalqının qeyrət simvolu olan və bugünkü nəsil üçün

qəhrəmanlıq salnaməsinin zəngin tarixini xatırladan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox qısa ömür yaşamasına baxmayaraq şərəfli bir yol keçdi, milli müqəddəratın və tale yüklü problemlərin həll edilməsində mühüm rol oynadı, xalqımızın 90 il əvvəl əlindən alınmış və itirilmiş dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsini həyata keçirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın qarşısında ən böyük xidməti ondadır ki, o özünün qısamüddətli fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etdi, xalqın milli mənlük şüurunu özünə qaytardı, onun öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu sübut etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi şəraitin, dövrün və zamanın zəruri tələbi nəticəsində bütün müsəlman Şərqi və türk dünyasında yaranan ilk parlamentli demokratik cümhuriyyət idi. Azərbaycan xalqının böyük ictimai-siyasi xadimi Üzeyir Hacıbəyov yazırdı ki, Azərbaycan Respublikası o zaman Şərqi və Avropada ən demokratik parlament modelinə malik idi və sağlam bir milliyət fikri və türklük şüuru üzərində qurulmuşdu.

Bəs Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hansı tarixi şəraitdə və necə yaranmış, onu reallaşdıran amillər və şərtlər necə meydana gəlmişdi? Qeyd etməyi vacib bilir ki, müstəmləkə siyasət aparən çar hakimiyyət orqanları Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. Əsarət altına salınmış türk-müsəlman xalqlarının milli mənlük şüurunu və qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti yeridən Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı bu siyasətin ən dəhşətli qanlı qırğın meydanına çevirmişdi. Çarizm öz çirkin məqsədlərini və qəddar siyasətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan ərazisində XX əsrin əvvəllərində gah köçürmə siyasəti tətbiq edir, gah ruslaşdırma və xristianlaşma siyasəti yeridir, gah da qanlı erməni-müsəlman qırğınları təşkil edirdi. Bir sözlə çar Rusiyasının milli-müstəmləkəçilik siyasətinin ən dəhşətli sınaq meydanına çevrilən Azərbaycan (10, 8) dözülməz ağırlara və dəhşətli qırğınlara sinə gərir, dözür və zaman-zaman müstəqillik uğrunda mübarizəsini davam etdirirdi. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində türkləşmək, islamlaşmaq və çağdaşlaşmaq ideyalarının genişlənməsi və beləliklə, milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi Azərbaycan xalqının milli oyanış və milli özünüdərk şüurunu xeyli artırır, müstəqil dövlət yaratmaq ideyaların qüvvətləndirirdi. Bu istiqamətdə Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin böyük rolu və xidmətləri olmuşdur. "...Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcıları – M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, H.B.Usubbəyov, H.B.Ağayev, ilk Milli Şuranın bütün üzvləri, Cümhuriyyəti hökumətinin üzvləri Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstərirlər" (1).

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizə duyğularına yüksək qiymət verən Heydər Əliyev demişdir: «Dövlət müstəqilliyi bizim əziz nemətimizdir. "...Əgər XX əsrin əvvəlində xalqımız milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi yolunda böyük bir addım atıbsa, XX əsrin sonunda dövlət müstəqilliyinə tam nail olubdur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bizim tarixi nailiyyətimizdir" (4, 311).

Rusiyada 1917-ci ildə fevral inqilabının qələbəsi üç yüz illik Romanovlar

səltənətinə son qoydu və imperiya ərazisində demokratik hərəkatlara geniş meydan verdi, bununla da ayrı-ayrı millətlərin azadlıq hərəkatının yüksəlişinə əlverişli şərait yarandı. Azərbaycanın ictimai-siyasi, milli-demokratik və inqilabi-demokratik həyatında dərin dəyişikliklər baş verdi və bu proses getdikcə daha önəmli xarakter almağa başladı. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər 1918-ci ilin yanvarında Müəssisələr məclisinə topladılar. Cənubi Qafqazdan seçilən nümayəndələr Petroqrada gedə bilmədilər. Buna görə də onlar Tiflisdə Transqafqaz Seyminə topladılar. Transqafqaz Seymində türk-müsəlman fraksiyasını 44 deputat təmsil edirdi (13, 9). Transqafqaz Seymi Zaqafqaziya ərazisində ali hakimiyyət orqanı olub bütün daxili və xarici məsələləri həll etməli, yeni dövlət strukturları yaratmalı, millətlərarası mübahisəli və münaqişəli məsələləri ədalətlə həll etməli idi. Lakin Transqafqaz Seymi qarşısına qoyduğu məsələlərin, demək olar ki, heç birini yerinə yetirə bilmədi və əksinə Zaqafqaziyada erməni-müsəlman münaqişələrinə münbit şərait yaratdı. 1918-ci ilin mart-aprelində Bakıda, Qubada, Şamaxıda və Azərbaycanın digər qəzalarında türk-müsəlmanların amansızcasına məhv edilməsi və azərbaycanlılara qarşı təşkil edilən qətləmlər, qısa müddətə 50 mindən çox dinc adamın amansızcasına öldürülməsi xalqımızın başına gətirilən soyqırım siyasəti idi (11). Azərbaycan xalqına qarşı törədilən bu qanlı qırğınların qarşısını almaq və vəhşiləşmiş erməni cəlladlarına cavab vermək üçün türk-müsəlman deputatlar Transqafqaz seymindən praktik iş görməyi və fəaliyyət göstərməyi tələb etdilər. Seymin erməni deputatları qəsdən işə mane olur, konkret addımlar atmağı ləngidir və əslində türk-müsəlmanların məhv edilməsinə şərait yaradırdılar. Erməni deputatların belə qeyri-müəyyən hərəkatları təbii ki, gürcü deputatlarını da hiddətləndirdi. Çünki mübahisəli məsələ olan erməni-gürcü ziddiyyətləri də dərinləşmişdi.

Belə bir şəraitdə Seymin daxilində olan ziddiyyətlər daha da dərinləşdi və onun dağılmasını labüd etdi. Nəticədə 1918-ci il mayın 25-də gürcü nümayəndələri Seymdən çıxdığını bildirdilər və mayın 26-da özlərinin müstəqilliyini elan etdilər.

Bu yuxarıda deyilənlərdən əlavə 1918-ci il aprelin 25-də daşnak və cani Şaumyanın başçılığı ilə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin yaranması və onun antiazərbaycan siyasəti nəinki Azərbaycan xalqının milli ruhunu qıra bilmədi, əksinə xalqımızın müstəqillik uğrunda mübarizə dalğası daha da gücləndi. Artıq Azərbaycan xalqının şüuruna belə bir ideya hakim kəsilmişdi ki, müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq tarixi zərurətdir. Belə bir ideya xalqımızın milli öndərləri tərəfindən zaman-zaman apardıqları mübarizə nəticəsində artıq reallığa çevrilirdi.

Transqafqazda yaranmış tarixi şəraiti düzgün və obyektiv qiymətləndirən Seymin azərbaycanlı deputatları praktik addımlar atmağı və tarixi məsuliyyəti öhdələrinə götürməyi başlıca vəzifə bildilər və mürəkkəb bir ictimai-siyasi şəraitdə Azərbaycanın idarə olunması məsuliyyətini öz üzərinə götürmək qərarına gələrək özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan edirlər. Görkəmli siyasi

xadim və publisist, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilir. Mayın 28-də Milli Şura Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında Bəyannamə qəbul etdi. Bəyannamədə deyilirdi ki, Azərbaycan demokratik respublika formasında müstəqil və suveren dövlətdir, ali hakimiyyət bütün xalqa məxsusdur, beynəlxalq birləşmənin bütün üzvləri ilə dostluq əlaqələri yaradır və öz ərazisində yaşayan bütün xalqların bərabər inkişafına şərait yaradır. ADR milliyyətindən, dini etiqadından, sosial vəziyyətindən, dinindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinə təminat verir.

Cəmi 6 bənddən ibarət olan və əslində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Konstitusiyası rolunu ifadə edən İstiqlal Bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında ən demokratik idarəetmə üsulunu-parlamentli respublikanın yaradılmasını xəbər verirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu aktla özünü həm daxili və həm də xarici siyasət sahəsində demokratik və humanitar tipli siyasi məqsədləri olan bir dövlət kimi müəyyənləşdirdi. ADR-in yaradılması Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük əhəmiyyəti olan mütərəqqi hadisə, tarixi inkişaf prosesinin qanunauyğun nəticəsi, Milli qurtuluş uğrunda uzun və məşəqqətli mübarizənin çox mühüm mərhələlərinin məntiqi yekunu idi.

İstiqlal Bəyannaməsinin qəbulundan sonra Milli Şuranın həmin iclasında Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan hökumətinin tərkibi təsdiq olundu. İlk Azərbaycan müvəqqəti hökumətinin tərkibinə Xosrov Paşa bəy Sultanov, Məmməd Həsən Hacınski, Nəsim bəy Yusifbəyov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Xudadat bəy Məlikaslanov və Cəmo bəy Hacınski daxil oldular. “Onlar Şərq aləmində ilk dəfə Azərbaycanda müstəqil Xalq Cümhuriyyəti yaratdılar. Hesab edirəm ki, bu, bütün Şərq aləmində ən böyük qiymətə layiq olan tarixi hadisədir. Bunu Azərbaycan xalqı yaratdı, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, insanları yaratdı” (6).

Qeyd etməyi vacib bilirik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bir çox səciyyəvi cəhətlərinə, xarakterik əlamətlərinə və mahiyyətinə görə milli tariximiz üçün olduqca əhəmiyyətlidir. **Əvvəla**, müstəqillik elan edilməklə Azərbaycan xalqı böyük bir bələdan qurtardı; **ikincisi**, itirilmiş milli dövlətçiliyimiz bərpa edildi; **üçüncüsü**, bu dövrdə yaranmış milli respublikalar içərisində ADR ən demokratik respublika idi, Şərqdə, islam və türk dünyasında ilk demokratik respublika üsul-idarəsi idi; **dördüncüsü**, ADR tarixi və milli Azərbaycanın hüdudlarında olan milli ərazimizə sahib dura bildi; **beşincisi**, ADR Azərbaycanın hüdudlarında olan milli sərvətlərə sahib oldu; **altıncısı**, Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməklə ADR beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısına və beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi; **yeddincisi**, ADR böyük əhəmiyyətə malik olan milli-dövlət quruculuğu tədbirləri həyata keçirdi, dövlət atributları və dövlət strukturları yaratdı və formalaşdırdı; **səkkizincisi**, ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlara və vətəndaşlara hüquq bərabərliyi verdi, **doqquzuncusu**, bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlərə və döv-

lətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq, sülh və dostluq şəraitində yaşamaq əzmində olduğunu bildirdi; **onuncusu**, müstəqil dövlət yaratmaqla özünün nəyə qadir olduğunu bütün dünyaya sübut etdi; **on birincisi**, heç kimdən və heç bir böyük dövlətdən asılı olmayaraq müstəqil daxili və xarici siyasət aparmağa başladı.

Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə demokratik dövlət quruculuğu, dövlətçilik atributları və milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası işində fundamental tədbirlər həyata keçirmiş və bu istiqamətdə böyük rol oynamışdır (2, 14).

Cəmi 23 ay ömür yaşamasına baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa bir zamanda bir çox dövlət atributlarını yaratdı. Öz parlamentini, hökumətini, milli ordusunu və pul vahidini yaratdı, milli-dövlət quruculuğu istiqamətində fundamental əhəmiyyətə malik olan tədbirlər həyata keçirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri ciddi şəkildə çalışırdılar ki, paytaxt doğma vətənə köçürülsün. O da məlumdur ki, Bakıda yuva salan daşnak və cinayətkar Şaumyan öz quldur dəstəsi ilə yeni yaradılmış hökuməti hədələyir və bütün varlığı ilə onu boğmağa və məhv etməyə çalışırdı. Ancaq Azərbaycan xalqı və yeni yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dost və qardaş türk ordusunun, Qafqaz Ordusunun baş komandanı general-leytenant Nuru paşanın köməyi ilə Şaumyanın daşnak ordusunu tezliklə darmadağın etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı iyunun ortalarında Gəncəyə, sentyabrın ortalarında isə Bakıya köçdü. Onu da deyək ki, Bakının azad edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şərəfli tarixində çox böyük əhəmiyyətə malik bir hadisə idi. Desək ki, xalqımızın tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin necə böyük əhəmiyyəti olmuşsa, Bakının azad edilməsi də bir o qədər əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bakı şəhəri yenidən Azərbaycan xalqına qaytarıldı və Vətənimizin daimi və əbədi paytaxtına çevrildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımız üçün zəruri olan bir çox sosial-iqtisadi və siyasi islahatlar həyata keçirdi və problemləri həll etmək üçün fəvqəladə işlər gördü. İyunun 26-da müsəlman hərbi korpusu ayrıca Azərbaycan korpusuna çevrildi ki, bununla da Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının başlanğıcı qoyuldu. İyunun 27-də Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan edildi və qardaş Türkiyədən dərsliklər, dərs vəsaitləri gətirildi və müəllimlər dəvət edildi. Məktəblər milliləşdirildi və yeni məktəblər, yeni müəllimlər hazırlayan kurslar açıldı. Gəncənin və Cəbrayılın tarixi adları özünə qaytarıldı. İyulun 15-də Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında qərar verildi. Bununla əslində Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının əsası qoyuldu. Avqustun 1-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar qəbul olundu. Avqustun 23-də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında fərman verildi. Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkiz guşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqla əvəz olundu. Dekabrın 7-də Hacı Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırda Əlyazmalar İnstitutu) parlamentin açılışı oldu. Bu təntənəli açılışda böyük ictimai və siyasi

xadim M.Ə.Rəsulzadə geniş və parlaq nitq söylədi, çıxışını «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz» sözləri ilə bitirdi. Bu, müsəlman Şərqiində ən demokratik prinsipləri özündə birləşdirən və yüksək səviyyədə formalaşan ali qanunverici parlament idi. Çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan parlamenti qısa müddətdə bir çox qanun və qərarlar qəbul etdi. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanunun xalqımızın milli-mənəvi və mədəni tarixində çox böyük əhəmiyyəti oldu. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdisə də, ancaq Bakı Dövlət Universiteti Cümhuriyyət ideyalarının yayılmasında və təbliğində, onun yaşamasında misilsiz xidmətlər göstərdi və bu gün də göstərir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamenti və hökumətinin qarşısında duran bir nömrəli vəzifə müstəqil və milli Azərbaycan ordusunu yaratmaqdan ibarət idi. Çünki milli ordunu yaratmadan ölkənin dövlət müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq qeyri-mümkün idi. Xüsusilə erməni daşnakları tərəfindən işğala məruz qalan Azərbaycan torpaqları, habelə mübahisəli ərazi məsələləri o zaman ciddi problemlərdən biri, silahlı toqquşmaların başlıca obyektinə idi. Onu da qeyd etməliyik ki, belə bir ordunu yaratmaq çox çətin idi. **Əvvəla**, ona görə ki, çarizm əsarətinin xalqımıza vurduğu ən böyük zərbə, şübhəsiz ki, bu müddət ərzində azərbaycanlıların orduya cəlb edilməməsi idi ki, bu baxımdan da milli ordunu qısa vaxt ərzində yaratmaq və komplektləşdirmək ciddi çətinliklərlə qarşılaşırdı. **İkinci**, Azərbaycanda hərbi işi bilən milli kadrlar çatışmırdı. Buna görə də ordunu təşkil etmək çox çətin idi. Ancaq ordusuz da Azərbaycan Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməzdi. Çox çətin olsa da bu işin təşkili görkəmli Azərbaycan generalları olan Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinskiyə həvalə edildi, onlar çox böyük sürətlə və cəsarətlə milli ordunun yaradılmasına girişdilər. Bu işdə qardaş türk zabıtlərinin təmənnəsiz köməyini xüsusi qiymətləndirmək gərəkdir. Artıq 1919-cü ilin axırlarında iyirmi beş minlik Azərbaycan ordusu, iki piyada və bir süvari diviziya yaradılmışdı. ADR-in Hərbi Nazirliyi 1920-ci ildə şəxsi heyətin 40 minə çatdırılmasını planlaşdırmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq nüfuzunun artmasına yüksək qiymət verən Heydər Əliyev demişdir: “Bəyannamədə elan edilmiş prinsiplər – Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyən etmək, insanların hüquq bərabərliyinə hörmət, bütün xarici dövlətlərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq prinsipləri AXC-nin beynəlxalq nüfuzunu artırdı... Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi de-fakto tanındı” (2, 13).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa ömür tarixi yaşamasına baxmayaraq “Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstərdi... Xalqımız onların xidmətlərini bu gün minnətdarlıq hissi ilə yad edir. Onların gördüyü işlər və əziz xatirələri Azərbaycan xalqının qəlbində əbədi yaşayacaqdır” (1).

Bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişaf tarixindən

danışarkən «... mütləq qeyd etməliyik ki, bugünkü müstəqilik aktı Azərbaycanın 1918-ci ildə yaranmış ilk müstəqil Xalq Cümhuriyyətinin bərpasıdır. Bəli, biz onların varisiyik, onların işinin davamçısıyıq- ancaq yeni şəraitdə, yeni bir tarixi zamanda» (6).

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncamında deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır” (9).

Müqəddəs amallar uğrunda mübarizə aparan ADR-in tarixi ənənələri bu gün qətiyyətlə davam və inkişaf etdirilir. “Müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi” (8).

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. «Azərbaycan» qəz., 28 may, 1998-ci il
2. Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, 2001
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab, Bakı, 1997
4. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir., 6-cı kitab, Bakı, 1998
5. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir., 15-ci kitab, Bakı, 2005
6. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. “Azərbaycan” qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il
7. İlham Əliyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında Sərəncam. “Azərbaycan” qəz., 15 fevral 2008-ci il
8. İlham Əliyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 10 may 2017-ci il
9. İlham Əliyev. 2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Prezident Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 11 yanvar 2018-ci il
10. Yaqub Mahmudov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemlərinə həsr edilmiş beynəlxalq elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2003
11. Ətraflı bax: Anar İsgəndərov. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı, 2006; M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
12. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
13. Ataxan Paşayev. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı, 2005
14. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007

**ГЕЙДАР АЛИЕВ ОБ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Н.З.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается высокая оценка деятельности Азербайджанской Демократической Республики Гейдаром Алиевым- основателем независимой Азербайджанской Республики, видный государственным и общественно-политическим деятелем.

Г.Алиев неоднократно говорил, что Азербайджанская Демократическая Республика сыграла важную роль создания государственных атрибутов Азербайджана, и в сложных общественно-политических условиях проводил фундаментальные мероприятия в области восстановления национально-государственных традиции, демократического государственного строительства.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанская Демократическая Республика, национальное государство, государственное строительство, демократия, республика

HEYDAR ALIYEV ABOUT THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

N.Z.MAMMADOV

SUMMARY

The article highlights the founder of the independent Azerbaijan Republic, the prominent state and socio-political figure, Heydar Aliyev's high assessment of the activities of the Azerbaijan Democratic Republic,

H.Aliyev repeatedly said that the Azerbaijan Democratic Republic played an important role in the creation of state attributes of Azerbaijan, and, in difficult socio-political conditions, carried out fundamental measures in the field of restoring national-state traditions and democratic statehood.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijan Democratic Republic, national state, statehood, democracy, republic.